

MA'RIFAT TUSHUNCHASINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING IDEOGRAFIK VA KONSEPTUAL LUG'ATINI YARATISH TAMOYILLARI

H.Sh.Narzullayeva¹

1. Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi, Orcid: 0009-0009-5141-0054

Mas'ul muallif: Narzullayeva
Hurmatoy Shavkat qizi, Osiyo
texnologiyalar universiteti
o'qituvchisi, mustaqil tadqiqotchi,
Orcid: 0009-0009-5141-0054.

Accepted: 11 Avgust 2026
Published: 11 Avgust 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Narzullayeva, H. S.
MA'RIFAT TUSHUNCHASINI
IFODALOVCHI BIRLIKLARNING
IDEOGRAFIK VA KONSEPTUAL
LUG'ATINI YARATISH
TAMOYILLARI / H. S. Narzullayeva
// Buxoro xalqaro universiteti
ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T.
7, № 2. — B. 203–205.

Annotatsiya. Ushbu maqolada "ma'rifat" tushunchasini ifodalovchi leksik birliklarning ideografik va konseptual lug'atini yaratish tamoyillari tahlil qilinadi. Ma'rifat bilim, madaniyat, ta'lim-tarbiya, axloqiy qadriyatlar va tasavvufiy-falsafiy bilimlarni qamrab oluvchi murakkab konsept bo'lib, uni lug'atlashtirish tilshunoslik, kognitologiya va madaniyatshunoslikning kesishgan nuqtasida dolzarb masala hisoblanadi. Maqolada ideografik va konseptual lug'atlar tuzilishining nazariy asoslari, ularning farqli jihatlari hamda ma'rifat konseptini ifodalovchi birliklar lug'atini yaratishning metodologik tamoyillari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ideografik lug'at, konseptual lug'at, ma'rifat, leksikografiya, semantik maydon, deskriptor, tizimlilik tamoyili, tezausus.

ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ ИДЕОГРАФИЧЕСКОГО И КОНЦЕПТУАЛЬНОГО СЛОВАРЯ ЕДИНИЦ, РЕПРЕЗЕНТИРУЮЩИХ ПОНЯТИЕ «ПРОСВЕЩЕНИЕ»

Аннотация. В данной статье анализируются принципы создания идеографического и концептуального словаря лексических единиц, выражающих концепт «просвещение». Просвещение представляет собой сложный концепт, охватывающий знания, культуру, образование и воспитание, нравственные ценности, а также суфийско-философские знания. В связи с этим его лексикографическое описание является актуальной проблемой на стыке лингвистики, когнитологии и культурологии. В статье рассматриваются теоретические основы построения идеографических и концептуальных словарей, их отличительные особенности, а также освещаются методологические принципы создания словаря лексических единиц, выражающих концепт «просвещение».

Ключевые слова: идеографический словарь, концептуальный словарь, просвещение, лексикография, семантическое поле, дескриптор, принцип системности, тезаурус.

PRINCIPLES OF DEVELOPING AN IDEOGRAPHIC AND CONCEPTUAL DICTIONARY OF LINGUISTIC UNITS REPRESENTING THE CONCEPT OF ENLIGHTENMENT

Abstract. This article analyzes the principles of compiling an ideographic and conceptual dictionary of lexical units expressing the concept of enlightenment. Enlightenment is a complex concept encompassing knowledge, culture, education and upbringing, moral values, as well as Sufi-philosophical knowledge. Therefore, its lexicographic representation is considered a relevant issue at the intersection of linguistics, cognitive science, and cultural studies. The article discusses the theoretical foundations of ideographic and conceptual dictionaries, their distinctive features, and the methodological principles for compiling a dictionary of lexical units expressing the concept of enlightenment.

Keywords: ideographic dictionary, conceptual dictionary, enlightenment, lexicography, semantic field, descriptor, principle of systematicity, thesaurus.

Kirish. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda lug'atlar tahlili, ayniqsa, ideografik lug'atlar tuzilishi alohida ahamiyat kasb etadi. An'anaviy alifbo asosidagi lug'atlardan farqli ravishda, ideografik lug'atlar so'zlarni semantik maydonlar, mavzular yoki konseptual toifalar asosida guruhlash orqali tildagi ma'no munosabatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi. Bunday lug'atlar, ayniqsa, tarjimashunoslik, semantik tahlil va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalarida muhim o'rin tutadi.

"Ma'rifat" tushunchasi o'zbek tilshunosligi va madaniyatida alohida konseptual ahamiyatga ega. Ma'rifat bilim va madaniyatning qo'shma mazmuni bo'lib, maorif uni yoyish vositasidir. U kishilarning ongini, bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan ta'lim-tarbiya faoliyati bilan birga, tabiat, jamiyat va inson mohiyati haqidagi turli bilimlar, ma'lumotlar majmuasini ham bildiradi. Shu bilan birga, ma'rifat tushunchasi tasavvufiy-falsafiy ma'noda ham qo'llanilib, "Allohning sir-asrorlarini qalb ko'zi bilan bilish" mazmunini anglatadi. Ma'rifiy-falsafiy leksika jamiyatning intellektual taraqqiyoti, ilmiy tafakkuri va axloqiy qadriyatlarini ifodalovchi muhim leksik qatlam sifatida talqin etiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi ma'rifat tushunchasini ifodalovchi birliklarning ideografik va konseptual lug'atini yaratishning nazariy-metodologik tamoyillarini ishlab chiqishdan iborat.

Metodlar. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi. Tavsifiy-tahliliy metod. Ushbu metod orqali ma'rifat konseptini ifodalovchi leksik birliklar tizimli ravishda tavsiflandi va ularning semantik-strukturaviy xususiyatlari aniqlandi. Lug'at tuzishning nazariy asoslari, jumladan, o'zbek va jahon leksikografiyasidagi ideografik va konseptual lug'atlar tajribasi o'rganildi. Semantik maydon tahlili. So'zlarni ideografik (tushunchaviy) nuqtai nazardan o'rganish so'z haqida to'liq (universal) ma'lumot olishga xizmat qiladi. Ushbu metod ma'rifat tushunchasi atrofidagi semantik maydonni aniqlash va uning chegaralarini belgilash imkonini berdi. Qiyosiy metod. O'zbek va jahon tilshunosligidagi ideografik lug'atlar tuzilishi, ularning makro va mikrostrukturasi, shuningdek, turli lug'at turlari o'rtasidagi farqlar qiyosiy o'rganildi. Konseptual tahlil metodi. Konseptual lug'at yaratishning bosqichlari, xususan, lug'atning umumiy konsepsiyasini ishlab chiqish, lug'atning turi va maqsadini aniqlash, leksikografik materiallarni tavsiflash tamoyillari belgilandi. Lakunarlik tahlili metodi - lakuna (bir til tizimida mavjud, biroq boshqa til yoki madaniyatda ekvivalenti topilmaydigan semantik bo'shliq) hodisasini aniqlash va tavsiflash usuli. Ma'rifat konseptini boshqa tillardagi ekvivalentlar bilan taqqoslash orqali madaniyatlarga semantik farqlarni ochishga xizmat qiladi.

Natijalar. Tadqiqot natijasida ma'rifat tushunchasini ifodalovchi birliklarning ideografik va konseptual lug'atini yaratishning quyidagi asosiy tamoyillari aniqlandi. Tizimlilik tamoyili. Ideografik lug'atlar, birinchi navbatda, sistemaviylikka asoslanadi. Til sistema bo'lib, u ongimizda ham shu tartibda o'z aksini topgan. Ma'rifat konseptini ifodalovchi birliklar o'zaro semantik munosabatlar (sinonimik, gipero-giponimik, assotsiativ) asosida tizimlashtirilishi lozim. Ideografik lug'at uchun alifbo tartibi qat'iy bo'lmaydi, ularda tilning sistemaviy xarakteridan kelib chiqib, leksemalararo munosabat birinchi planga olinadi. Semantik maydon asosida guruhlash tamoyili. So'zlarning semantik guruhlari tahlil qilish ideografik lug'at yaratishning asosini tashkil etadi. Ma'rifat tushunchasi quyidagi semantik mikromaydonlarga bo'linishi mumkin:

- Ta'lim-tarbiya (maorif, bilim, madaniyat, tarbiya);
- Falsafiy-axloqiy (donishmandlik, hikmat, komillik, ezigulik);
- Tasavvufiy-irfoniy (irfon, tajalli, zikr, yaqinlik);
- Ijtimoiy-ma'rifiy (ma'rifatparvar, ziyoli, ilm-fan, taraqqiyot).

Deskriptorlik tamoyili. Ideografik lug'atlarning asosiy birligi leksema yoki atama emas, balki deskriptor bo'ladi. Deskriptor ma'lum bir semantik maydon yoki mavzuning asosiy tushunchasini ifodalovchi, lug'at maqolalarini tashkil etuvchi birlik. Ma'rifat lug'atida "ma'rifat" so'zining o'zi markaziy deskriptor vazifasini bajaradi, uning atrofida ma'nodosh va bog'liq birliklar tizimlashtiriladi. Konseptuallik tamoyili. Konseptual lug'at yaratishda lug'atning umumiy konsepsiyasi ishlab chiqiladi. Bu bosqichda lug'atning turi va maqsadi aniqlanadi, leksikografik materiallarni tavsiflash tamoyillari belgilanadi, lug'atning makro va mikrostrukturasi ishlab chiqiladi. Ma'rifat konseptual lug'atida tushunchaning madaniy, tarixiy, diniy va falsafiy qatlamlari inobatga olinishi zarur. Madaniy-kontekstual tamoyil. Ideografik lug'at so'zlar va tushunchalarning fonetik yoki grammatik jihatlariga emas, balki ma'nolariga e'tibor qaratib, madaniy va kontekstual nuanslarni har tomonlama tushunishni ta'minlaydi. Ma'rifat tushunchasi o'zbek madaniyatida o'ziga xos konnotatsiyalarga ega bo'lib, uni lug'atlashtirishda ushbu jihatlar alohida e'tiborga olinishi lozim. Qatlamlilik (tierlik) tamoyili. Ma'rifat konseptining turfa qirralari dunyoviy (ta'lim-ma'rifat) va tasavvufiy (irfoniy ma'rifat) qatlamlari lug'atda alohida tasniflanishi, ular o'rtasidagi bog'liqlik va farqlar ko'rsatilishi kerak. Foydalanuvchi ehtiyojlariga yo'naltirilganlik tamoyili. Lug'at parametrlariga va uning yaratilish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar orasida leksikografik omillar foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq. Ma'rifat lug'ati turli foydalanuvchilar (tilshunoslar, tarixchilar, falsafa va dinshunoslik mutaxassislari, talabalar) ehtiyojlariga mos kelishi kerak.

Lakunarlikni hisobga olish tamoyili - ma'rifat konseptining o'zbek madaniyatiga xos jihatlarini boshqa tillarga tarjima qilishda yuzaga keladigan semantik bo'shliqlarni aniqlash va ularni lug'atda alohida izohlash zarurligi. Lakunarlar ko'pincha turmush tarzi, dunyoqarash va diniy-falsafiy tafovutlar bilan bog'liq. Foydalanuvchi ehtiyojlariga yo'naltirilganlik tamoyili - lug'atni turli mutaxassislarga (tilshunoslar, tarixchilar, falsafa va dinshunoslik vakillari, talabalar) ehtiyojiga moslashtirish. Bunda korpus tahlili, semantik xaritalash va foydalanuvchi markazlashtirilgan dizayn usullari qo'llanilishi lozim.

Muhokama. O'zbek lug'atchiligida ideografik lug'atlarning ilk namunalari Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddimat ul-adab", Salohiddin Toshkandiyning "Lug'oti salos" va Is'hoqxon Ibratning "Lug'ati sitta alsina" ("Olti tilla lug'at") asarlarida kuzatiladi. Bu an'ana ma'rifat konseptini lug'atlashtirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ideografik lug'atlarning alifbo tartibidagi an'anaviy lug'atlardan farqli jihatlar ularning semantik maydon asosida tashkil etilishidadir. Alifbo tartibidagi lug'at so'zlar va olam haqidagi sistema asosida birlashgan bilimlarimizga to'g'ri proporsional emas. Ideografik lug'atlar esa tafakkurimizning tizimli tabiatiga mos keladi. Ma'rifat kabi murakkab konseptni lug'atlashtirishda aynan ideografik yondashuv maqsadga muvofiqdir, chunki bu tushuncha turli semantik maydonlar (ta'lim, falsafa, tasavvuf, axloq) kesishmasida joylashgan. Konseptual va ideografik lug'atlar o'rtasidagi bog'liqlik alohida e'tiborga loyiq. Konseptual lug'atlar tushunchaning kognitiv-madaniy jihatlarini, ideografik lug'atlar esa uning tizimli-semantik xususiyatlarini ochib beradi. Ma'rifat lug'atini yaratishda bu ikki yondashuv uyg'unligi ta'minlanishi lozim: bir tomondan, tushunchaning madaniy-tarixiy qatlamlari konseptual tahlil orqali, ikkinchi tomondan, uning tildagi ifoda vositalari semantik maydonlar asosida tizimlashtiriladi. Ma'rifat tushunchasining tasavvufiy ma'nosi ("qalb ko'zi bilan bilish", "Alloh sir-asrorlarini anglash") uni oddiy "bilim" tushunchasidan keskin farqlantiradi. Bu holat lug'at tuzishda qo'shimcha metodologik yondashuvlarni talab qiladi: tasavvufiy terminlar va ularning izohlari, shuningdek, ushbu

tushunchaning tarixiy taraqqiyoti lug'atda alohida yoritilishi kerak.

O'zbek ideografik lug'atchiligi an'analari - Mahmud Zamaxshariy ("Muqaddimat ul-adab"), Salohiddin Toshkandiy ("Lug'oti salos"), Is'hoqxon Ibrat ("Lug'ati sitta alsina") asarlaridagi ideografik yondashuvlar tahlili. Ushbu an'ananing ma'rifat lug'ati uchun metodologik ahamiyati yoritilgan. Ma'rifat konseptining semantik tahlili - "ilm-ma'rifat" semali birliklarning uslubiy xususiyatlari, ularning nutq uslublaridagi turlicha qo'llanishi. Tasavvufiy ma'rifat ("qalb ko'zi bilan bilish", "Hakk'ni ism va sifatleri bilan tanib, xatti-harakatlarda tasdiqlash") bilan dunyoviy ma'rifat o'rtasidagi semantik farqlar batafsil bayon qilingan. Lug'at tuzishning amaliy jihatlari leksemalarni avtomatik ishlov berish, kodlashtirish, mashinaviy til yaratish, kompyuter texnologiyalari va korpus lingvistikasi usullaridan foydalanish. Lug'at mikroqurilmasida bosh so'z hududi, grammatik va stilistik belgilar, semantik va etimologik darajalarning to'liq aks ettirilishi haqida ma'lumot.

Xulosa. Ma'rifat tushunchasini ifodalovchi birliklarning ideografik va konseptual lug'atini yaratish quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

1. Tizimlilik lug'aviy birliklarning semantik munosabatlar asosida tizimli tashkil etilishi;
2. Semantik maydon birliklarning mazmuniy jihatdan guruhlanishi;
3. Deskriptorlik markaziy tushuncha (ma'rifat) atrofida lug'at tuzilishining shakllantirilishi;
4. Konseptuallik tushunchaning madaniy, tarixiy va falsafiy qatlamlarining inobatga olinishi;
5. Madaniy-kontekstuallik milliy-madaniy xususiyatlarning aks ettirilishi;
6. Qatlamlilik ma'rifat konseptining dunyoviy va tasavvufiy qirralarining farqlanishi;
7. Foydalanuvchi yo'naltirilganligi turli mutaxassislar ehtiyojlariga mos kelishi.

Ushbu tamoyillar asosida yaratilgan lug'at nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, falsafa, tarix va dinshunoslik sohalari uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusida ma'rifat konseptining boshqa tillardagi ifodasi bilan qiyosiy o'rganilishi, shuningdek, elektron va raqamli lug'at variantlarining yaratilishi tadqiqotning istiqbolli yo'nalishlari hisoblanadi. Xulosadagi tamoyillar ro'yxatiga 7- va 8-bandlar qo'shilgan. Lakunarlikni hisobga olish madaniyatlararo semantik bo'shliqlarni aniqlash va tavsiflash. Foydalanuvchi yo'naltirilganligi turli mutaxassislar ehtiyojlariga mos kelishi. Shuningdek, xulosaning so'nggi xatboshisi yangilangan bo'lib, unda ideografik lug'atning ma'rifat konseptini yaxlit aks ettirishdagi imkoniyatlari va o'zbek tilshunosligi oldidagi dolzarbligi ta'kidlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Bekmurodova M., Raximova S. Hozirda mavjud ingliz va o'zbek tillari ideografik lug'atlarini tahlil qilish va ular tuzilishining asosiy tamoyillarini aniqlash // in Science. – 2025. – №3(5). – B. 105-109.
- [2] Sog'inboyeva Sh. Ideografik lug'atlarning nazariy asoslari va ahamiyati // Zenodo. – 2025.
- [3] Qulbulov Sh.T. Elektron lug'at yaratishning konseptual bosqichi xususida // Zenodo. – 2022.
- [4] Xudayberganova M.S. Lingvistik terminlar tezaurusini yaratishning leksikografik tahlili // Tamaddun nuri. – 2024.
- [5] Ideografik lug'at muammosi rus tilshunosligida // Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti materiallari.
- [6] Ma'rifiy-falsafiy leksika tushunchasi va uning eski o'zbek tili leksik tizimidagi o'rni // Mudarris ziyo. – 2025.